

NIKOS KAZANTZAKIS

Ultima ispită a lui Hristos

Traducere din neogreacă, postfață și note de
ION DIACONESCU

HUMANITAS
fiction

Nota traducătorului

Când evocă Sfânta Scriptură, Kazantzakis nu respectă fidel textul biblic, autorul fie citând din memorie, fie, mai probabil, parafrazând și adaptând textul la situațiile din roman. Ținând seama de acest fapt, am simțit nevoia ca în unele cazuri să cităm textul original din limba greacă, oferind eventual și traducerea acestuia. Nu ne-am îndepărtat de textul scriitorului, considerând că abaterea într-un roman, o operă de ficțiune, nu aduce nici o atingere textului biblic.

Considerând opțiunile ortografice ale scriitorului subordonate unei intenții expresive, am respectat scrierea cu majusculă sau minusculă folosită de Kazantzakis pentru cuvintele: *Theós* (Dumnezeu), *theós* (zeu, dumnezeu); *Mathetés* (Ucenici), *mathetés* (ucenici); *Grammatéis* (Cărturari); *Pharisaíoi* (Farisei); *Ánghellos* (Înger), *ánghellos* (înger); *Katára* (Blestem), *katára* (blestem); *Mána* (Mamă), *mána* (mamă); *Oikouméne* (Lume), dar *kósmos* (lume) etc. De asemenea, Kazantzakis folosește termenul „învățător“ (*dáskalos*) și l-am păstrat cu această grafie, considerând că, înainte să se adeverească dumnezeirea Lui, Hristos, din punctul de vedere al celor care-L urmau, era un învățător și profet dintre cei mulți care existau atunci, respectați și, unii, considerați sfinți.

Am transcris conform versiunii românești a Sfintei Scripturi numele proprii biblice. Prin urmare, Betania, nu Bethania, Marta, nu Martha, Golgota, nu Golgotha, Cirene și cireneanul, nu Cyrene și cyreneanul etc., așa cum sunt cunoscute de cititorii români.

*Se dedică scriitoarei Maria Bonaparte,
Principesa lui George al Greciei*

Prolog

Ipostaza dualistă¹ a lui Hristos a fost pentru mine, totdeauna, o taină adâncă, de nepătruns²; dorința arzătoare, cea atât de omenească, cea atât de supraomenească, ca omul să ajungă până la Dumnezeu – sau, mai corect: ca omul să se întoarcă la Dumnezeu și să se identifice cu El, nostalgia aceasta, cea atât de tainică și, în același timp, atât de reală, deschidea înlăuntrul meu răni și izvoare mari.

Din tinerețe, neliniștea mea primordială, din care izvorau toate bucuriile mele și toate amărăciunile mele, a fost aceasta: lupta neîncetată, nemiloasă dintre duh și trup.

Înăuntrul meu erau străvechi forțe omenești și preomenești, întunecate, ale celui Viclean; înăuntrul meu erau străvechi forțe omenești și preomenești, luminoase, ale lui Dumnezeu; iar sufletul meu era câmpul de luptă unde aceste două armate se loveau și se uneau.

Luptă mare; îmi iubeam trupul și nu voiam să piară; îmi iubeam sufletul și nu voiam să decadă; mă căzneau să împac aceste două forțe cosmogonice potrivnice, să simtă că nu sunt dușmani,

1 Adică Hristos, Dumnezeu și om; Dumnezeu întrupat în Persoana lui Hristos, prin care ni s-a făcut perceptibil nouă în scopul mântuirii noastre și a unirii noastre cu El.

2 În orig. *anexerevñito mystirio* – taină neexplorabilă, adică imposibil de cercetat și de înțeles de către mintea omenească. Această taină poate fi cunoscută și înțeleasă numai duhovnicește. La această cunoaștere adâncă, nefiresc de subtilă, ajung numai cei îndumnezeiți – *theoiúmenoí*; numai aceștia ajung la vederea lui Dumnezeu în duh – *theoría tōv Theōv en pneúmati* și la trăirea cu Dumnezeu în lumina cea neapropiată, inaccesibilă – *en phōtí tō aprosítō*. Printre monahi au fost și sunt îndumnezeiți.

sunt colaboratori, și să se bucure, să mă bucur și eu împreună cu ei, de armonie.

Fiecare om este teantropic, trup și duh; iată pentru ce taina lui Hristos nu este numai taina unei anumite religii; este universal umană; în fiecare dintre noi izbucnesc lupta lui Dumnezeu cu omul și totodată dorința arzătoare a împăcării. De cele mai multe ori lupta aceasta nu este îndârjită, durează puțin, un suflet slab nu îndură să se împotrivescă mult timp trupului; se îngreunează, devine și el trup, și lupta ia sfârșit. Dar în oamenii responsabili, care au zi și noapte ochii pironiți în Datoria cea mai înaltă, lupta dintre trup și duh izbucnește fără milă și poate să dureze până la moarte.

Cu cât sunt mai puternice sufletul și trupul, cu atât și lupta este mai rodnică, iar armonia finală mai bogată. Dumnezeu nu iubește sufletele slabe și trupurile molăi. Duhul vrea să aibă a se lupta cu un trup puternic, plin de rezistență; este o pasăre carnivora, care flămânzește neîncetat, roade carne și-o face să dispară asimilând-o.

Lupta dintre trup și duh, răzvrătire și rezistență, împăcare și supunere, și, în sfârșit, scopul suprem al luptei, unirea cu Dumnezeu – iată urcușul pe care l-a luat Hristos și ne cheamă să-l luăm și noi, pășind pe urmele Lui însângerate.

Cum să pornim și noi spre acest foarte înalt vârf unde a ajuns Hristos, întâi-născutul fiu al mântuirii – iată cea mai înaltă Datorie a omului care luptă.

Așadar e nevoie, ca să putem să-L urmăm, să cunoaștem adânc lupta Lui, să trăim zbuciumul Lui, cum a învins vicleșugurile înflorite ale pământului, cum a jertfit marile și micile bucurii ale omului și a urcat din jertfă în jertfă, din caznă în caznă, pe picul încercării, pe Cruce.

Niciodată nu am urmat cu atâta groază călătoria lui însângerată spre Golgota, niciodată nu am trăit cu atâta încordare, cu atâta înțelegere și dragoste Viața și Patimile lui Hristos, ca în zilele și nopțile în care scriam *Ultima ispită*. Scriind mărturisirea aceasta a luptei și mării speranțe a omului eram atât de emoționat, încât ochii îmi lăcrimau; nu simțisem niciodată cu atâta dulceață, cu atâta durere cum picură sângele lui Hristos în inima mea.

Pentru că Hristos, ca să urce pe piscul jertfei, pe Cruce, pe piscul imaterialității, la Dumnezeu, a trecut prin toate stadiile omului care luptă. Toate, și de aceea și durerea Lui ne este atât de bine cunoscută și ne este milă de El, iar victoria Lui finală ne pare atât de mult și victoria noastră viitoare. Ceea ce a avut adânc omenesc Hristos ne ajută să-L înțelegem și să-L iubim și să urmărim Patimile Lui ca și cum ar fi fost propriile noastre patimi. Dacă nu ar avea în El caldul element omenesc, nu ar putea niciodată să se apropie cu atâta siguranță și tandrețe de inima noastră; și nu ar putea să devină model al vieții noastre. Luptăm și noi, îl vedem și pe El că luptă și prindem curaj; vedem, nu suntem singuri-singurei în lume, luptă și El împreună cu noi.

Fiecare clipă a lui Hristos este luptă și victorie. A învins farmecul invincibil al simplei bucurii omenești, a învins ispitele, transubstanțiind mereu trupul în duh și urcând; ajuns în vârful Golgotei, a urcat pe Cruce.

Dar nici acolo lupta Lui nu s-a sfârșit; pe Cruce Îl aștepta Ispita, Ultima Ispită; într-un fulger năvalnic duhul celui Viclean a întins dinaintea ochilor celui Răstignit priveliștea înșelătoare a unei vieți liniștite, fericite: luase, se zice, așa i-a părut, lesniciosul drum obișnuit al omului, se căsătorise, făcuse copii, oamenii Îl iubeau și Îl cinsteau; iar acum, deja bătrân, ședea în pragul casei Lui, își amintea de dorințele arzătoare ale tinereții Lui și zâmbea mulțumit; ce bine, ce înțelept a procedat că a luat drumul omului, și ce nebulie a fost aceea de-a fi dorit, chipurile, să mântuiască lumea! Ce bucurie că a scăpat de chinuri, de martiriu și de Cruce!

Iată care a fost ultima ispită care a venit, într-un fulger, să tulbure ultimele clipe ale Mântuitorului.

Dar deodată Hristos își scutură capul, deschise ochii, văzu; nu, nu, nu a trădat, slavă Ție, Dumnezeule, nu a dezertat, și-a dus până la capăt apostolia pe care I-a încredințat-o Dumnezeu, nu s-a căsătorit, nu a trăit fericit, a ajuns în piscul jertfei, se află pironit pe Cruce.

Închise ochii fericit; și atunci se auzi triumfător strigătul:
„S-a sfârșit!”¹

1 Ioan 19, 30. *Tetēlestai* – „s-a sfârșit“.

Adică mi-am isprăvit datoria, am fost răstignit, nu am căzut în ispită.

Ca să dau un model foarte înalt omului care luptă, ca să arăt că nu trebuie să se teamă de durere, de ispită și de moarte, pentru că toate acestea e posibil să fie învinse, au fost învinse deja, a fost scrisă această carte. Hristos a suferit, și de atunci suferința a sfințit; Ispita a luptat până în ultima clipă să-L rătăcească, și Ispita a fost învinsă; Hristos s-a răstignit, și de atunci moartea a fost învinsă.

Fiecare piedică în călătoria Lui devenea pricină și piatră de hotar a victoriei; de-acum avem un model înaintea noastră, care ne deschide drumul și ne dă curaj.

Cartea aceasta nu e o biografie, este o mărturisire a omului care luptă. Publicând-o, mi-am făcut datoria; datoria unui om care a luptat mult, s-a amărât mult în viața lui și a sperat mult. Sunt sigur că orice om liber care va citi această carte, plină de dragoste, Îl va iubi mai mult ca niciodată, mai bine ca niciodată, pe Hristos.

I

O ușoară, răcoroasă adiere a lui Dumnezeu suflă și îl vrăji.

Deasupra lui se încâlceau potolite stelele, cerul părea înflorit, iar jos, pe pământ, pietrele scoteau aburi, încinse încă de vîpia zilei; tăcere adâncă, a pământului și a cerului, făcută din eternele glasuri ale nopții, mai tăcute chiar decât tăcerea. Liniște, încântare; Dumnezeu își acoperise ochii, soarele, luna, și adormise. Întuneric, va fi fost miezul nopții; și pe când cugeta, fermecat, ce Rai este acesta, ce pustietate!, brusc vântul se schimbă, se îngreună; nu mai era adierea lui Dumnezeu, ci o duhoare grasă, apăsătoare, ca și când ar fi suflat din greu și s-ar fi căznit să doarmă, și iată nu poate, jos pe pământ în locuri necuviincioase, sau în grădini umede, jilave, o fiară sau un sat; aerul devenise greoi, neliniștitor, se ridicau răsufări călduțe de animale, de oameni și duhuri păroase; și un miros înțepător de pâine abia scoasă din cuptor, și de sudoare acră de om, și de ulei de dafin cu care femeile își ung părul.

Bănuiai, miroseai, totuși nu vedeai nimic; încet-încet ochii se obișnuiau, distingeai acum în întuneric curmali ca niște fântâni arteziene, un trunchi drept, aspru, mai negru decât noaptea, un chiparos, măslini cu frunziș rar, un vânt îi legăna și străluceau ca argintul în beznă. Iar pe o costișă verde a pământului, aruncate, când pâlcuri-pâlcuri, când singuratice, sărăcăcioase case drept-unghiulare, făcute din noapte, nămol și chirpici, mînjite cu var stins; iar pe terase simțeau, după miros și duhoare, că dorm trupuri omeneste, unele învelite cu cearșafuri albe, altele dezvelite.

Aceasta nu mai era tăcere; fericitul pustiu se umplu în noapte de neliniște; mâini și picioare de oameni care nu-și găseau odihnă se mișcau ușor, piepturi suspinau, glasuri din nenumărate guri se căzneau să se orânduiască, deznădăjduite, înverșunate, în

haosul mut, călcat de Dumnezeu; doreau cu ardoare să strige ceva, se chinuiau, dar nu puteau să găsească; se risipeau și se pierdeau într-un delir dezlânat.

Dar, pe neașteptate, chiar din mijlocul satului, de pe cea mai înaltă terasă, un strigăt ascuțit, sfâșietor, niște măruntaie care se despicau: „Dumnezeu al lui Israel, Dumnezeu al lui Israel, Adonai¹, până când?” Nu era un om, era un sat întreg care visa și striga, întreg pământul lui Israel, cu oasele morților, cu rădăcinile copacilor. Pământul lui Israel, care era în durerile facerii, nu putea să nască, și striga.

Un timp, tăcere; și deodată iarăși, dar numai supărare acum, numai mânie: „Până când? Până când?” se auzi din nou strigătul cum despică, de la pământ la cer, văzduhul. Căinii satului se trezیرă și începură să latre, iar femeile pe terase se îngrozیرă și se vârhă la subsuorile bărbăților.

Și tânărul care dormea și visa auzi strigătul în somn, se scutură, iar visul se sperie și dădu să fugă; muntele se desfăcu, se arătară măruntaiele lui! Nu mai rămase din piatră decât somnul și amețea; iar ceata, bărbății viguroși care îl urcau și pășeau voinicește, sălbatici, numai mustați, și bărbi, și sprâncene, și mâini mari și lungi, se răriră și ei, se lungeau, se lățeau, se deformau și se jumuleau scame-scame, ca niște nori pe care i-a sfâșiat un vânt puternic; încă puțin și ar fi dispărut între cele două tâmpole ale celui adormit.

Dar se împiedică, mintea se îngreună, se cufundă din nou în somn – și muntele iarăși se închegă numai piatră, norii se îndesiră, se făcură carne și oase, se auziră răsufări gâfâite, călcături sprintene, iar barbă-roșcată apăru din nou în vârful muntelui, cu pieptul gol, desculț, înfuriat, și în urma lui, încă ascunsă bine printre stânci, ceata cu multe capete gâfâind. Și se întinse din nou ca un acoperiș deasupra, bine clădită, cupola cerului, numai cu o singură stea acum, agățată spre răsărit, mare ca o îmbucătură de foc. Se revărsau zorii.

Tânărul, întins pe talaș, respira adânc, grea truda zilei, se odihnea; o clipă pleoapele lui, îndată ce le lovi Luceafărul de dimi-

¹ Adona-i sau Adona-i-e – cuvânt compus în ebraică însemnând „Doamne al meu“.

neață, tresăriră; dar nu se trezi; îl înfășurase iar cu pricepere visul; visa. Barbă-roșcată se oprise, șiroia nădușeala de pe fruntea lui îngustă, crestată adânc, de la subsuori și de pe picioare. Scotea aburi de mânie și de alergătură; dădu să blesteme, se stăpâni. „Până când, Adonai, până când?“ murmură numai cu supărare și își înghiți blestemul. Dar furia îl stăpânea încă; se întoarse în urma lui, se desfășură înlăuntrul său, fulgerător, lunga călătorie: munții se micșorară, visul se clătină, oamenii dispărură, și cel adormit văzu deasupra capului său, pe tavanul scund, din trestie împletită, cum se întinde, văzduh brodat, împestrit, cu multe înflorituri, tremurător, pământul Canaan. Spre sud se întindea pustiul Idumeii și se legăna ca spinarea leopardului; mai încolo se înăbușea și bea lumina, vârtoasă, otrăvită, Marea Moartă; mai departe, întărit de jur împrejur cu poruncile lui Iehova, crudul Ierusalim, și pe caldarâmurile lui curgea sângele de la jertfele lui Dumnezeu – miei și profeți; mai încolo, călcată de idoli, Samaria pângărită, cu o fântână în mijloc și o femeie boită care scotea apă; mai încolo pe vârful din nord, plină de soare și bucurie, zâmbitoare, de un verde-închis, Galileea. Iar de la un capăt al visului până la celălalt, râul Iordan, vâna regească a lui Dumnezeu, care trece și adapă, la întâmplare, nisipurile sterpe și grădinile, pe Ioan Botezătorul și ereticii Samariei, desfrânatelile și pescarii Ghenizaretului.

Tânărul se bucură mult în somnul său că vede sfintele pământuri și ape și întinse mâna să le atingă; dar deodată jucă tremurător, în întunericul pufos, Pământul Făgăduinței, luminat trandafiriu de auroră, făcut din răcoare și vânt și din dor străvechi, omenesc și se stinse. Și cum se stinse, se auziră glasuri mugitoare și blesteme, și păru că se ivește iarăși brusc, printre stâncile și smochinii faraonici, cu altă înfățișare acum, de nerecunoscut, ceata cu multe capete; cum se zbârciseră, cum se încrețiseră bărbății robuști, cum se piperniciseră, iar bărbile lor se târau pe pământ! Omuleți, piticoți gâfâind, fără suflu; fiecare din ei ținea unelte ciudate de pedepsire – unii curele însângerate cu ținte de fier, unii bricege și țepușe, alții piroane groase cu măciulii late, trei pitici cu fundul scurt o cruce de neridicat, iar ultimul, cel mai josnic, sașiul, o coroană de spini.

Barbă-roșcată se aplecă, îi privi și scutură cu dispreț căpățâna cu oase grosolane: „Ei nu cred, de aceea s-au pipernicit; nu cred, de aceea mă chinui eu...” îl auzi cel adormit că se gândește. Întinse mâna mare, păroasă:

— Priviți! făcu el și arătă jos câmpul, înecat în ceața dimineții.

— Nu vedem nimic, căpitane; e întuneric.

— Nimic! Nu credeți, așadar?

— Credem, căpitane, credem. De aceea te urmăm; dar nu vedem nimic.

— Priviți iarăși!

Ca o spadă coborî mâna lui mare, ceața se despică și se ivi câmpul; un lac liniștit zâmbi și sclipi, îndepărta ceața, se trezea. În semănături, sub curmali și peste tot în ocolșurile clocotitoare ale lacului, cuibare mari de ouă, sate și cătune, se înălbeau.

— Acolo este! făcu cel din frunte și arătă un sat mare în mijlocul pajiștilor verzi.

Trei mori de vânt deasupra lui își deschiseseră deja dis-de-diminează aripile lor și se învăteau.

Pe fața somnoroasă, galben-negricioasă, a tânărului se revărsă pe neașteptate o spaimă. Își scutură mâna ca să alunge visul care se așezase pe pleoapele lui și le clocea. Își puse toată puterea să se trezească, „este un vis“, se gândi el, „să mă trezesc, să scap“. Dar piticoții se învăteau în jurul lui cu încăpățănare, nu voiau să plece; iar sașii cu barbă roșie, furios, își scutura acum înfri-coșător degetul spre satul mare, din câmp, și le vorbea:

— Acolo este! Acolo înăuntru trăiește și se ascunde, poartă zdrențe, umblă desculț, face pe tâmplarul, se preface că nu este el, ca să scape; dar unde ni se va duce? L-a luat ochiul lui Dumnezeu, pe el, băieți!

Își ridică talpa piciorului să ia avânt, dar piticoții se agățară de picioarele și de brațele lui; coborî iarăși talpa piciorului.

— Mulți zdrențaroși și desculți, căpitane, mulți tâmlari; dă-ne un semn: cine este, cum este, unde este, să-l cunoaștem; altfel nu pornim; s-o știi, căpitane, nu pornim, am obosit.

— Îl voi apuca în brațele mele să-l sărut; iată semnul. Acum, înainte, valea; și în liniște, nu strigați; în ceasul acesta doarme,

aveți grijă să nu se trezească și să ne scape; în numele lui Dumnezeu, pe el, băieți!

— Pe el, căpitane! strigară într-un glas piticoșii și ridicară tălpile late să pornească.

Dar unul subțire, sașiu, cocoșat, cel care ținea coroana de spini, se apucă de o drobiță¹ și se împotrivi:

— Nu merg nicăieri, strigă el, m-am săturat! De câte nopți îl vânam? Câte ținuturi și sate am călcat? Numărați: am luat la rând mănăstirile esenienilor în pustiul Iudeii, am călcat în Betania, unde am omorât pe nedrept pe sărmanul Lazăr, am ajuns la Iordan, dar ne-a alungat Botezătorul, nu este, adică, el Acela pe care-l căutam, să plecăm! Am plecat, am intrat în Ierusalim, am scotocit în Templu, în palatele lui Anna, ale lui Caiafa, în cămărilor de jos ale cărturarilor farisei, nimeni! Toți ticăloși, desfrânați, mincinoși, hoți, ucigași, am plecat. Am trecut în fugă pe lângă blestemata Samarie, am ajuns în Galileea, am luat la rând Magdala, Cana, Capernaum, Betsaida. Am scotocit din colibă în colibă, din barcă în barcă, am găsit pe cel mai virtuos, pe cel mai temător de Dumnezeu. „Tu ești“, îi strigam, „de ce te ascunzi? Ridică-te să mântuiești pe Israel!“ Iar el privea uneltele pe care le țineam, îl prindea groaza, lovea cu picioarele și țipa: „Nu sunt! Nu sunt“ și se arunca la vin, la cărțile de joc, la femeii, se îmbăta, hulea, se desfrâna, ca să vedem noi că este păcătos, că nu era Acela pe care-l căutam, să scape... Căpitane, să mă ierți, dar și aici o să pățim la fel; degeaba îl vânam, n-o să-L găsim; încă nu s-a născut.

— Toma, necredinciosule, făcu barbă-roșcată și-l apucă de grumaz și-l ținu mult timp atârnat în aer râzând; Toma, necredinciosule, îmi placi!

Se întoarse către tovarăși:

— Este țepușa, noi, boii cei de plug; lăsați-l să ne înțepe, să nu ne liniștim niciodată!

Spânul țipa, îl durea; barbă-roșcată îl propti jos în pământ. Râse iarăși, privi pe rând pe tovarășii lui cu alte înfățișări:

1 Arbust cu spini și flori galbene. Din ramurile lui se obține o frumoasă culoare galbenă folosită la vopsit. Drobița are denumirea și de grozamă sau ghenistră.

— Câți suntem, spuse el; doisprezece; câte unul din fiecare neam al lui Israel. Draci, îngeri, omuleți, piticoți, toate nașterile și avorturile lui Dumnezeu, alegeți și luați!

Avea chef; ochii lui rotunzi de vultur fulgerau, întinse mâna. Prindea unul câte unul, de umăr, cu furie, cu tandrețe, îl cerceta, râdea; îl lăsa, prindea altul:

— Sănătate, zgârcitule, limbă otrăvită, gheară răpitoare, nemuritorule urmaș al lui Avraam. Și tu, voinice, flecarule și mâncăule. Și tu, temătorule de Dumnezeu și fricosule; nu furi, nu preacurvești, nu ucizi, pentru că te temi; toate virtuțile tale sunt fiice ale fricii. Și tu, măgăruș blând, pe care te rup în bătaie toți și rabzi; rabzi la foame, la sete, la frig, la bici; harnic, lipsit de mândrie, un linge-blide; toate virtuțile tale sunt fiice ale sărăciei. Și tu, vulpe preavicleană, care stai în fața peșterii leului, a lui Iehova, și nu intri. Și tu, oaie blândă, ce urmezi behăind pe Dumnezeu, Care o să te mănânce. Și tu, fiu șarlatan¹ al lui Levi, negustor ambulat de Dumnezeu², care-l vinzi pe Dumnezeu cu dramul; birtaș de Dumnezeu³, care cinstești oamenii cu Dumnezeu și se îmbată și-ți deschid punga lor și inima lor, înșelător al lui Dumnezeu. Și tu, răule, împătimitule, schimnic încăpățânat, care vezi fața ta și-L plăsmuiești pe Dumnezeu răuvoitor, pătimaș și căpos, și cazi și I te închini, pentru că îți seamănă. Și tu, care ți-ai deschis sufletul ca zărăfie, șezi în prag, afunzi mâna în pungă, miluiești pe cel sărac, împrumuți pe Dumnezeu, ții catastif și scrii – atâtea carboave am dat milostenie cutăruia, în cutare zi, în ceasul cutare; și poruncești să-ți pună catastiful în coșciug, să-l deschizi înaintea lui Dumnezeu, să faceți socoteala, să încasezi milioanele nemuritoare. Și tu, mincinosule, palavragiule, povestașule, care încalci toate poruncile lui Dumnezeu, furi, preacurvești, ucizi și apoi te pui pe plânsete, te bați în piept, iei chitara din cui și faci un cântec păcatului; știi, istețule, că Dumnezeu le iartă pe toate cântărețului, pentru că moare după cântec. Și tu, țepușă ascuțită în șoldurile noastre, Toma, și eu, nebunul de legat, a cărui

1 În orig. *komboghiannitis* – vraci, tămăduitor, dar și escroc, șarlatan.

2 În orig. *theoprimateftis* – cel care vinde pe Dumnezeu ca pe marfă.

3 În orig. *theotaverniáris* – cel care vinde pe Dumnezeu ca pe vin în cârciumă.